

Часопис “Рідний Край” у руслі мовних проблем Наддніпрянської України початку ХХ століття

Роль часопису “Рідний Край” в розширенні функціонального статусу української мови необхідно розглядати на тлі історичного розвитку цієї доби. То був час, коли після поразки революції 1905 року українська інтелігенція намагалася спрямувати розвиток української мови в русло загальноукраїнської єдності й європейської цивілізації. Розглядаючи справу літературної мови як один з основних пунктів українського питання, М.Грушевський зазначав: “...Заборони треба зняти і дати українцям повну свободу і спроможність розвивати своє письменство науку і штуку (мистецтво), своє життя громадське. Треба горнутися до свого українського, заохочувати до нього, розширювати його всякими способами”[1; 1]. Тому по всій Україні ширилась національно-культурна праця, закладались “Просвіти”, видавництва, виникали українські національні клуби. Українство вимагало відкриття кафедр українознавства в університетах Києва, Харкова, Одеси, домагалось права читати лекції з університетських трибун українською мовою.

Окреслюючи соціолінгвістичні умови розвитку цього періоду, мовознавець Ю.Шевельов поділив початок ХХ століття на три відтинки: 1900-1905, 1905-1914 та 1914-1916, наголошуючи, що до 1905 року і умови, і загальна спрямованість розвитку української мови на підросійській Україні були ті самі, що й в останньому десятилітті ХІХ ст. [2; 26]. Тобто, зважаючи на укази 1863 та 1876 років, які придушували українське слово та перешкоджали розвитку національної культури в цілому, українська мова зупинилася у своєму поступі в середньому на чотири десятиріччя. Охоплюючи відтинок до 1905 року, Ю.Шевельов констатував відсутність україномовних шкіл, церкви і преси, “тільки спорадичні – після довгих затримок – видання творів красного письменства й поезії, майже повний брак перекладної літератури, успіх українського театру, репертуар якого одначе обмежено заборонами до п’єс з сільською тематикою; **цілковите усунення української мови з громадського життя і рідкісне вживання її в інтелігентських родинах**” (підкреслення наше – С.Я.) [2; 26]. Таким є результат розвитку української мови у 1900-1905 роках.

До 1905 року українська інтелігенція неодноразово подавала до уряду прохання та рекомендації стосовно зняття заборон з друкованого слова: 1880 року херсонське і чернігівське земство; 1890 року Олександр Кониський; 1900 року Константин Воєнський, чиновник петербурзького Управління цензури; 1901 року хліборобський з’їзд у Москві клопочеться про дозвіл видавати українські книжки з сільського господарства; 1902 року з’їзд кустарів у Полтаві; цього ж року Харківське товариство грамотності та господарська рада чернігівського земства кожне окремо надсилають петиції до уряду; у грудні 1904 року під час святкування ювілею І.Нечуя-Левицького всі присутні теж

підписують прохання щодо послаблення утисків [2; 32]. Українська делегація у складі В.Науменка, Олени Пчілки, М.Дмитрієва (майбутнього співредактора “Рідного Краю”) та І.Щрага особисто прибули на прийом до голови Комітету міністрів С.Вітте, щоб не дозволити будь-кому вирішувати долю української мови. Вони вважали, що мовне питання може розв’язатися негативно, і тоді відповідальність за це перед історією та європейським культурним світом ляже насамперед на українських діячів. Олена Пчілка так згадує про ту подію: “Ми виголосили по черзі перед Вітте наші доповіді. Науменко перший говорив про стан речей українського життя й українського слова з погляду академічного. Дмитрієв спеціально підніс справу з цензурними заборонами на українське слово у розвиткові місцевого самоврядування, і, врешті, говорила я про належне українській мові місце в школі” [3; 40].

Розгортання революційних подій, хвилі робітничих страйків і селянських заворушень, що охопили всю імперію, наступи демократично налаштованої інтелігенції змусили царя Миколу II та уряд піти на деякі політичні поступки. 17 жовтня 1905 року було видано маніфест про введення демократичних прав і свобод, зокрема й щодо друкованого слова. “Тимчасові правила про друк”, які скасовували попередню цензуру, ще не стали чинними, а вже з’явилася “перша ластівка” відродженої української періодики – селянський часопис “Хлібороб”, виданий братами Шеметами українською мовою. Старший В.Шемет, колишній член “Братства Тарасівців”, пізніше посол до 1-ої Державної Думи від Полтавщини, а з 1919 року співробітник Української Академії наук став редактором “Хлібороба”. Сторінки часопису рясніли гострим критичним словом, виразною національно-революційною думкою. Кожне число розходилося в кількості п’яти тисяч примірників і на вулицях просто виривалося з рук розповсюджувачів. Після виходу в світ п’ятого числа влада заборонила друк першого національного часопису українською мовою, але, на думку А.Животка, він “встиг і в такий короткий час виконати важливе завдання будителя й організатора ще недавно розпорошених українських сил” [4; 192].

Наступним україномовним часописом (але вже легальним) став “Рідний Край”, який почав виходити у Полтаві з 24 грудня 1905 року, ставши економічним, політичним та літературним щотижневиком, який відбивав настрої і думки української радикальної інтелігенції. У програмовій статті зазначалося: “Виходимо на широкий світ, щоб укупі з народом боротися за кращу долю для всіх трудящих, покривджених, обідраних, щоб визволити людей наших і цілий наш милий край з неволі [4; 193]. Дослідники періодичної преси цього періоду А.Животко та Ю.Шевельов зазначають, що у Полтаві часопис виходив два роки, припинивши свою діяльність у 1907 році на 16 числі: “З ч. 16 за 1907 р. видання “Рідного Краю” було адміністрацією заборонено” [4; 193]; “у Полтаві з’явився тижневик “Рідний край”, який коли його закрили на шістнадцятому випуску, перенісся до Києва” [2; 34]. Хоча в роботі з архівними першоджерелами у відділі періодики ЦНБ ім. Вернадського нами досліджено ще два числа: №17 (кінець квітня) та № 18 (7 травня), які теж побачили світ у Полтаві, тобто “Рідний Край” припинив свою діяльність не на 16 числі, а на 18. У подальшому видання було перенесене до Києва, де й

виходило до 31 липня 1910 року за веденням Олени Пчілки. Тираж журналу, порівняно з іншими виданнями, був відносно великим, номери виходили регулярно, статті відзначалися актуальністю і гостротою порушених питань. Редакція одержувала чимало дописів і з Полтавщини, і з інших регіонів України, за досить короткий час зуміла залучити до співпраці таких відомих українських діячів: М.Сумцова, І.Огієнка, Б.Грінченка, Д.Дорошенка, М.Туган-Барановського, М.Лисенка, свої художні твори надсилали І.Нечуй-Левицький, М.Кропивницький, Леся Українка, Христя Алчевська, багато молодих літераторів.

Першим головним редактором “Рідного Краю” став Микола Дмитрієв, який з 1894 року пов’язав свою долю з Полтавою. В його особі органічно поєдналися якості адвоката, освітнього діяча, талановитого публіциста, видавця-мецената та будителя національної свідомості інтелігенції міста. Саме М.Дмитрієв був організатором різних культурних починань у Полтаві: влаштував українські концерти й вистави, зокрема, виступ хору М.Лисенка, гастролі труп М.Кропивницького, М.Садовського, виступив організатором проведення національного свята, пов’язаного в відкриттям пам’ятника І.Котляревському у Полтаві. При першому ж послабленні утисків українства М.Дмитрієв разом з Панасом Мирним та Грицьком Коваленком (власником друкарні й книгарні у Полтаві) заініціювали необхідність організації національного часопису. Видання “Рідного Краю” велося на власні кошти М.Дмитрієва та Г.Маркевича. Виконуючи обов’язки редактора, М.Дмитрієв водночас заявив про себе і як талановитий публіцист. У журналі під повним ім’ям та прізвищем, псевдонімом Слобожанин чи криптонімом М.Д. [5; 464] він надрукував чимало гострих полемічних статей, історико-мистецьких розвідок, бібліографічних матеріалів. Особливо його хвилювали питання культури та мови, їх вплив на народні маси.

Свій погляд щодо подальшого розвитку української мови він висловлює у першому числі часопису, у статті “*Про незрозумілу українську мову*”, підкреслюючи, що “українська мова не тільки та, що чуємо від простого селянина, далеко й не вся вона у нашого славного Тараса або Квітки – у їх творах чудова мова, але ж це невелика частина надзвичайно багатою української мови. Далі Дмитрієв обгрунтовує появу неологізмів, наголошуючи, що українська мова, як і будь-яка інша, росте і розвивається, як розвивається український народ та його культура, тому за останні роки виникло багато нових слів, головним чином на народній основі, хоч вони, як належні до сфери культури й науки, не всім відомі, а багатьом навіть здаються незрозумілими [6; 8].

Схвально відгукується М.Дмитрієв про професора Харківського університету М.Ф.Сумцова у статті, присвяченій 35-літтю наукової діяльності вченого, закликаючи широку громадськість шанувати його ім’я збірником до якого будуть прийматися статті на всіх слов’янських мовах, і на українській, зокрема. Автор має надію, що на заклик прихильно відгукнеться не лише історико-філологічний відділ, а і вся свідомо українська інтелігенція, “і приймуть участь в тому збірникові, дбаючи про те, щоб український відділ був

якомога повніший і кращий”. З відрадом автор підсумовує, що й лекції проф. М.Сумцов незабаром почне читати у Харківському університеті українською мовою [7; 5].

У 1905-1907 роках, як і в XIX ст., українська журналістика мала в основному місцевий, регіональний характер, що відчутно впливало на зміст і форму періодичних видань. Лише не багатьом часописам вдалося набути загальноукраїнського резонансу (“Рада”, “Слово”). Зважаючи на те, що ні уряд, ні місцеві органи влади не були зацікавлені в розвитку української преси і не давали субсидій на видання газет і журналів українською мовою (на відміну від російськомовних видань), друковані органи з’являлися переважно коштом їх видавців, головним чином, українських письменників чи нечисленних громадських діячів, матеріальні статки яких були обмежені. Українська преса не мала таких багатих меценатів, як російська, але і в Україні знаходились люди, що віддавали на справу розвитку національної культури власні кошти: брати Шемети, В.Симиренко, Є.Чикаленко, М.Дмитрієв, В.Леонтович.

Незадовільне фінансування, матеріальна незабезпеченість ставали головною причиною швидкого зникнення часописів. Варто нагадати, що нові правила про друк лише формально проголошували свободу слова. В дійсності молода українська преса ставала на ноги при постійних цензурних обмеженнях, які супроводжувалися переслідуваннями будь-яких проявів українського політичного та культурного життя, витравлення із свідомості народу прагнення до національного самоутвердження і незалежності. Будь-який номер українського періодичного видання міг бути конфіскований з волі місцевої адміністрації, якщо та вбачала на його сторінках “крамолу”, що зачіпала інтереси імперії. З цього приводу С.Єфремов, підсумовуючи перший рік вільного існування преси, підкреслював, що “медовий місяць” періодики швидко минувся, і рожеві надії на вільний друк зблідли, бо “прокляття попередніх обмежень непереможною вагою лишилися по давньому висіти над самою тільки українською мовою” [8; 144]. Жодна друкарня та той час не приймала до друку українських часописів, а місцева адміністрація, якій після зняття обмежень було доручено керувати справами друку, “чіплялась до кожної дрібниці, часто навіть вигаданої тут таки в канцелярії, аби тільки не пустити в світ пресу того народу, що руками Валуєвих, Толстих, Юзефовичів призначений був на страту [8; 144]. Розпорядженням Одеського генерал-губернатора було заборонено видавати місцеві газети: “Народу справу” після першого номера і “Вісті” – після п’ятого. Газета “Боротьба”, яка видавалась у Києві у 1906 році, встигла вийти лише чотирма числами. Така ж доля спіткала й катеринославську газету “Запоріжжя”, редаговану відомим українським істориком Дмитром Яворницьким. Лише частково встиг вийти її перший номер, майже весь тираж був конфіскований. Деякі українські часописи, про видання яких оголошувалося, взагалі не з’являлися.

У 32 і 33 числах “Рідного краю” за 1906 рік М.Оленін зробив ретельний підрахунок україномовної преси за перше півріччя 1906 року, з якого видно, що з 34 органів, що почали або мали виходити, через півроку залишилося лише 9 [9]. С.Єфремов додає, що з тих дев’ятьох на 1907 рік залишилося 3, і називає це

явище алегорично порівнюючи пресу....., які були знищені при першій же спробі заговорити до читачів українською мовою. З викладеного бачимо, що повна свобода слова для української преси залишилася примарною. Вільне друковане слово переслідувалося так само жорстоко, як і раніше, лише іншими засобами. Підсумувати варто думкою Б.Грінченка: “Проминуло трохи часу і виявилось, що в тому розцвіті було багато пустоцвіту: частина його зав’яла сама з себе, а інше – оббив неприхильний холодний вітер”.

Не лише завуальовані заборони перешкоджали вільному розвитку преси в Наддніпрянській Україні. Одним з головних на той час було питання зв’язку видавця і читача. У статті “*Відгуки з життя і письменства*” С.Єфремов, аналізуючи перший рік існування української преси називає видавця і читача “двома іксами”, які ще залишаються незрозумілими один одному, адже культурне й громадське життя стиха “кульгало собі однією стежкою”, а голодний і холодний народ “брів самопас другою”. Тай населення, яке звикло до російськомовних газет, сприймало українське видання, на думку С.Єфремова, зглумом: “всякий хто пробував підходити до нашого селянина чи то з українською книжкою, чи то з газетою, з власного досвіду знає, що се не вигадка, не виняток, а **типове з’явище**”[8; 49]. Свідченням цього є стаття Т.Татарина у “Рідному Краї” “*Українські часописи на селі*”, де автор виводить ряд причин, що перешкоджають доступу україномовної газети до читача: довговічна неволя народу, яка приголомшила віру й надію в українське друковане слово; сьогочасна “обрусительна” школа і “обмосковлена” сільська інтелігенція; адміністрацій заборона продавати по селах українські часописи; брак національної свідомості та безпросвітна селянська темнота. Розмовляючи з селянином, автор зазначає, що коли вперше починаєш читати йому українську газету, “він часом неприємно дивиться на цю газету; думає що це з нього глузують, що це написано на сміх, мовляв, пани понапечатували по мужицькому газет для своєї забавки, щоб було з чого посміятися. Але досить розказати чоловікові хоч коротеньку про давнину, нагадати йому, “хто він і яка колись була його доля”, та з’ясувати завдання українських газет, як у нього погляд на газету зразу міняється і він з цікавістю просить ще що небудь почитати”[11; 8-9].

Однією з причин нерозуміння селянином української газети, на думку автора, є й “наша правопись” (газета надрукована “кулішівкою”): “ця газета написана вже й хто його зна по якому, я й сам не второпаю” [11; 8-9], що свідчить про лексичну й граматичну невпорядкованість періодичних видань 1905-1907 років на Наддніпрянській Україні, де правописна боротьба між різними ідейними угрупованнями української інтелігенції ще не припинилась, хоч і втратила попередню гостроту. У періодиці, як найбільш масовому органі, правописна невпорядкованість дійсно заважала нормальному функціонуванню української літературної мови. Окремі порушення орфографічної системи відбивали невисоку загальну мовну культуру видавців, інші були результатом того, що в самій орфографічній системі ще не склалися певні сталі традиції у відтворенні на письмі тих чи інших фонетичних явищ. Найголовнішою перешкодою, на думку М.Жовтобрюха, була відсутність єдиного розуміння

основи української літературної мови, а звідси – й різна орфографічна орієнтація у відбитті за допомогою правопису живих мовних явищ, зокрема діалектів, говорів, неологізмів [9; 67].

Такий стан правописних справ турбував багатьох видавців. Олена Пчілка на сторінках “Рідного Краю” висловила свій погляд щодо стильової диференціації української літературної мови. У статті “*Наша літературна мова*” авторка продовжує полеміку щодо появи на сторінках періодичних видань нових слів. Вона вважає, що письменник має право творити неологізми, бо “само по собі се явище зовсім природне, і у всіх інших літературах воно не викликає ніякої догани”, але кожен письменник повинен знати міру, тому найголовнішою умовою, на думку О.Пчілки, є додержання автором при творенні нових слів народної основи, тобто того принципу, який здавна був провідним в українській літературній мові. У зв’язку з перенасиченням періодичних видань новотворами, яких ніхто не розуміє, бо вони “погано утворені”, відірвані від народної основи, мова публіцистики “виходить недбала, суха, повна чужих або незгарбних, навіть незрозумілих слів” [10; 2-3]. Далі письменниця детально аналізує лексичні й синтаксичні помилки у мові окремих періодичних видань.

Часопис “Рідний Край” одним із першим порушив питання мови. Всі дописи можна умовно поділити на 3 частини.

1. Публікації, що безпосередньо торкалися стильової диференціації української мови та правописних проблем. Їх авторами були О.Пчілка, Д.Дмитрієв, В.Науменко.

2. Статті про функціональні можливості української мови, де автори констатували поширення використання мови в суспільній сфері: церкві, шкільництві, університетських кафедрах, товариствах, національних клубах, масових святкуваннях, де на той час мовне питання було особливо актуальним. Дописувачі статей в переважній більшості не вказувати ім’я й прізвища, а лише псевдонім чи криптонім, деякі гострі полемічні статті друкувалися без підпису: “Українська мова в гімназіях” (1907; 12), “Українські кафедри в університеті” (1907; 13), “Лист до проф. М.Сумцова” (подяка за викладання українською мовою в Харківському університеті) (1907; 5), “Українські лекції” (1907; 8), “Дозвіл української мови в гімназіях” (1907; 12), “Про українські кафедри і курси українознавства” (1907; 2), “Право української мови на археологічному з’їзді в Чернігові” (1907; 8), “Постанова про український правопис” (1907; 6), “Українська граматка” Б.Грінченка” (1907; 18), “Лист до редакції від Бакинської “Просвіти”” (про вживання української мови) (1907; 11), “Про першу українську лекцію проф. Сумцова” (1907; 2), “Указ Святого Синода” (про навчання українською мовою на Поділлі в церковних школах) (1907;9), “Євангеліє українською мовою” (1907; 18).

3. Невелика кількість статей констатувала обмеження суспільного використання українською мовою: “Заява Саксаганського” (про заборону друкування афіш в Полтаві українською мовою) (1907; 7), “Заборона українського перекладу” (про заборону друкувати п’єса “Вільгельм Телль” у перекладі на українську мову Б.Грінченком) (1907; 11), “З поводу відмови

київським студентам українських кафедр” (звістка про відмову ректора Цітовича сприяти створенню кафедри українознавства в Київському університеті) (1907; 8).

Загальновідомо, що преса того періоду дотримувалася фонетичної орфографії, яка утворилася шляхом поступового пристосування традиційного алфавіту до передавання на письмі звуків української мови. У 1905-1907 роках процес формування української орфографії набув широкого розголосу. У Наддніпрянській Україні періодика друкувалася переважно орфографією, яка існувала до 1876 року і яка була відмінна від західного варіанту фонетичного правопису, тобто “желехівки”, яка орієнтувалась на звукові особливості західноукраїнських діалектів, яку схвалила філологічна Секція наукового товариства імені Шевченка у Львові. Поширився західноукраїнський фонетичний правопис у редакції Є.Желихівського і в буковинських виданнях. Наддніпрянський правописний варіант, ухвалений Російською Академією наук і поданий для ознайомлення українським філологам Б.Грінченку, П.Житецькому, А.Кримському, К.Михальчуку, В.Науменку, пошився у мові періодичних видань Центральної та Східної України. “Постанову про український правопис” друкує й “Рідний Край” у числі 6 за 1907 рік.

Протягом окресленого періоду спостерігалися орфографічні розбіжності:

1. У написанні префікса **роз** - : деякі автори РК відбивали перед глухими процеси асиміляції, інші – ні. В одному числі траплялися написання **роз** – і **рос** - : *росказать* (1907; 8; 5), *розтягнуте* (1907; 5; 4), *росказують* (1907; 18;15). Більшість авторів перед дзвінками вживали **роз** - : *розрізнені* (1907; 8; 4), *розгардіяш* (1907; 5; 4).

2. У переважній більшості східноукраїнських газет і журналів **апостроф** ставили за тими ж правилами, що й у сучасному правописі: *п'єски* (1907; 18; 14), *сап'янци* (1907; 18; 14), *п'ятидесяти* (1907; 18; 15), *з'явище* (1907; 18; 15). Хоч деякі автори дотримували думки І.Нечуя-Левицького, який радив у дієсловах типу *б'є*, *п'є*, в словах іншомовного походження, перед закінченням іменників на – **мя** та після приголосних **в** і **р** писати м'який знак, що й спостерігаємо на сторінках РК: *хлоп'ячий* (1907; 18; 15), *б'ють* (1907; 18; 15), *здоров'я* (1907; 5; 5).

3. Літера **г**, якою позначався задньоязиковий проривний дзвінкий приголосний, була більше поширена в західноукраїнській практиці, тому в РК слова *грунт* (1907; 5; 5), *згуртувала* (1907; 18; 15), *агроном* (1907; 18; 13), вживаються з гортанним щілинним **г**.

4. У сучасному значенні вживалися буквособолучення **йо** та **ьо**: *усього* (1907; 8; 5), *народньою* (1905; 1; 8).

5. В тій самій статті можна було зустріти написання: *оповідання Нечуя-Левицького і IV том повістей Ів. Левицького* (1907; 5; 4).

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Про українську мову і українську справу. – К.: Веселка, 1991. – 46 с.

2. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998. – 208 с.
3. Пчілка Олена. Твори. – К.: Дніпро, 1988. – 583 с.
4. Животко А. Історія української преси. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 368 с.
5. Дей О. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.). – К.: Наукова думка, 1969. – 558 с.
6. М.Д. Про незрозумілу українську мову // “Рідний Край”, 1905, №1.
7. М.Д. Збірник присвячений профес. М.Ф.Сумцову // “Рідний Край”, 1907, №5.
8. Єфремов С. Відгуки з життя і письменства // ЛНВ, Київ-Львів, 1907, т. XXXVIII, кн. IV.
9. Жовтобрюх М. Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Наукова думка, 1970. – 303 с.
10. Пчілка Олена. Наша літературна мова // “Рідний Край”, 1909, №3.
11. Татарин Т. Український часописі на селі // “Рідний Край”, 1906, №40.